
SPARTA W KULTURZE POLSKIEJ

CZĘŚĆ I:
MODEL RECEPCJI, SPOJRZENIE EUROPEJSKIE,
KONTEKSTY GRECKIE

Wydział „Artes Liberales” Uniwersytetu Warszawskiego

seria: *Antyk Romantyków*

Rada naukowa serii:

Jerzy Axer (UW), Jerzy Speina (UMK), Włodzimierz Szturc (UJ)

Redaktor naczelna serii:

Maria Kalinowska

SPARTA W KULTURZE POLSKIEJ

CZEŚĆ I: MODEL RECEPCJI, SPOJRZENIE EUROPEJSKIE, KONTEKSTY GRECKIE

Praca zbiorowa pod redakcją
Małgorzaty Borowskiej, Marii Kalinowskiej,
Jerzego Speiny i Katarzyny Tomaszuk

WYDAWNICTWO
NAUKOWE
SUB LUPA

Recenzent

prof. dr hab. Jarosław Ławski

Korekta językowa

Halina Stykowska
Przemysław Kaniecki

Indeks

Izabela Piskorska

Współpraca

Magdalena Bauchrowicz-Kłodzińska, Milena Chilińska, Ewa Róża Janion

Przekład streszczeń

Joanna Dutkiewicz

Przekład biogramów

Anna Hućko

Wybór ilustracji i komentarz

Izabela Piskorska

Projekt okładki

Paweł Pietrzyk

Na okładce wykorzystano grafikę Michała Hrisulidisa *Hoplita*.

**Projekt został sfinansowany ze środków Narodowego Centrum Nauki
na podstawie decyzji nr 4439/B/H03/2011/40.**

© Copyright by Wydział „Artes Liberales”, Uniwersytet Warszawski, and authors, 2014

© Copyright by Wydawnictwo Naukowe Sub Lupa, 2014

ISBN 978-83-64003-11-0

Wydawnictwo Naukowe Sub Lupa
www.sublupa.pl
sublupa@sublupa.pl

SPIS RZECZY

Maria Kalinowska, <i>Wprowadzenie</i>	7
<i>Dwie Sparty. Rozmowa z Ryszardem Kuleszą</i>	13
Anna Grześkowiak-Krwawicz, <i>Obraz Sparty w myśli politycznej Rzeczypospolitej Obojga Narodów</i>	25
Elżbieta Powązka, <i>Motywy spartańskie w barokowym teatrze szkolnym Gimnazjum św. Anny w Krakowie</i>	45
Ewa Róża Janion, <i>Sparta w relacjach podróżników do Suli i historyków Suli w XIX wieku</i>	73
Marcin Leszczyński, <i>Angielski befsztyk i spartańska zupa. Byron i Sparta</i> ...	93
Jerzy Borowczyk, „ <i>Przykład Lacedemona</i> ”. <i>Sparta filomatów i dekabrystów (z odwołaniami do polskiego klasycyzmu z przełomu XVIII i XIX wieku)</i> ...	109
Maciej Junkiert, <i>Recepcja spartańskiej historii w pierwszych dekadach XIX wieku. Perspektywa polska: Groddeck – Lelewel – Mickiewicz</i>	155
Michał Kuziak, <i>Adam Mickiewicz i Sparta. Kłopotliwe dziedzictwo</i>	173
Maria Kalinowska, <i>Sparta w dialogach „greckich” dzieł Juliusza Słowackiego i Stanisława Wyspiańskiego (próba sformułowania pytań)</i> ...	197

SPIS TREŚCI

Arkadiusz Bałajewski, <i>Sparta w romantycznej poezji krajowej (1831–1863). Motywy, reminiscencje, wyobrażenia</i>	219
Ewa Owczarz, <i>Elizy Orzeszkowej klechda o Leonidasie („Gloria victis” na tle utworów pisarki o tematyce antycznej)</i>	251
Jerzy Speina, <i>Reminiscencje spartańskie w poezji polskiej XX wieku</i>	273
Magdalena Bauchrowicz-Kłodzińska, <i>„Wojna peloponeska” Czesława Miłosza. Antyczna aluzja jako element dyskusji z tyrtejskim etosem</i>	313
Grażyna Halkiewicz-Sojak, <i>Sparta Zbigniewa Herberta</i>	345
Alicja Kordos, Przemysław Kordos, <i>Polscy podróżnicy w Sparcie</i>	357
Ryszard Kulesza, <i>Termopile – w Polsce i na świecie. Próba rekonesansu</i>	383
Damian Kaja, <i>300 (na)przeciw masom? Przestrzeń Termopól w kinie polskim i światowym (w kontekście zjawisk kultury popularnej)</i>	411
Kaja Dybowska, Jacek Raszewski, <i>Sparta w propagandzie reżimu Metaksasa (1936–1941)</i>	451
<i>Sparta Polonorum. Paradoxy ciągłości i nieciągłości.</i> Rozmowa z Jerzym Axerem	479
<i>Indeks osób</i>	507
<i>Summaries</i>	525
<i>Noty o autorach</i>	543
<i>Notes on Contributors</i>	551

WPROWADZENIE

Publikacja, której pierwszy tom oddajemy właśnie do rąk czytelników, zawiera artykuły przygotowane w ramach projektu „Sparta w literaturze i kulturze polskiej – od okresu staropolskiego do XX wieku. Między recepcją dziedzictwa greckiego a poszukiwaniem narodowej tożsamości”. Celem tego przedsięwzięcia było zbadanie wizji Sparty (zarówno w aspekcie ogólnokulturowym i historycznoliterackim, jak historycznym) w literaturze i kulturze polskiej od okresu najwcześniejszego, staropolskiego, aż do naszej współczesności. W zamierzeniu projekt miał objąć wszystkie epoki literatury polskiej oraz najważniejsze ślady polskiego odbioru Sparty, rozpatrywanego na tle przemian szeroko pojętej kultury europejskiej.

Nie powstała dotąd monografia tej problematyki. Nie było także pełnych opracowań tematu spartańskiego w poszczególnych okresach literatury i kultury polskiej, a także w odniesieniu do poszczególnych dziedzin sztuki polskiej, co nie tylko stanowiło istotną lukę w nauce polskiej, ale sprawiło, że w zagranicznych monografiach recepcji Sparty kultura polska w ogóle nie istnieje. Znamienne jest, że w najpoważniejszych obcojęzycznych monograficznych opracowaniach tego tematu (Elizabeth Rawson, *The Spartan Tradition in European Thought*, Oxford 1969, oraz *Sparta in Modern Thought: Politics, History and Culture*, red. Stephen Hodgkinson, Ian Macgregor Morris, Swansea 2012), szeroko funkcjonujących w nauce światowej, brak jakichkolwiek wzmianek o kulturze polskiej.

Intencją interdyscyplinarnego zespołu badaczy (historycy literatury, historycy sztuki, helleniści, filologowie klasyczni, historycy, bizantyniści, angliści) z różnych ośrodków naukowych (Uniwersytetu Warszawskiego, Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza, Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Uniwersytetu Pedagogicznego w Krakowie, Uniwersytetu Gdańskiego, Muzeum Narodowego w Krakowie, Instytutu Badań Literackich PAN) skupionych wokół Wydziału „Artes Liberales” Uniwersytetu Warszawskiego było wypełnienie tej luki i przygotowanie materiałów, które pozwoliły na monograficzne ujęcie zagadnienia recepcji Sparty w kulturze polskiej na tle europejskim. Sformułowanie „recepcja Sparty” stanowi hasło wywoławcze szeregu zagadnień z zakresu literatury i sztuki, dziejów myśli politycznej, koncepcji antropologicznych i dydaktycznych, które powracają w dziejach kultury europejskiej, tworząc jej istotny nurt intelektualny, antropologiczny, społeczny i polityczny. „Recepcja Sparty” oznacza refleksję nad wzorcem kultury opozycyjnym wobec modelu ateńskiego, a te dwa typy kultury i człowieczeństwa – symbolizowany przez Ateny i symbolizowany przez Spartę – stały się przez wieki ośrodkami wieloaspektowej refleksji nad kondycją i tożsamością kultury europejskiej, także kultury polskiej.

Realizując projekt, przebadano funkcjonowanie w kulturze polskiej wątków związanych ze Spartą oraz podjęto próbę odpowiedzi na pytanie, w jakim stopniu recepcja Sparty wiązała się z poszukiwaniem i definiowaniem polskiej, narodowej tożsamości. Dokonano rekonesansu w zakresie literatury, sztuki, myśli społecznej i politycznej kolejnych epok kultury – od staropolskiej do XXI wieku – a spośród zjawisk współczesnych zwrócono szczególną uwagę na film i kulturę popularną.

W obszarze zainteresowania zespołu znalazły się wszystkie tematy i wątki charakterystyczne dla europejskiej legendy spartańskiej (np. bitwa termopilska, postacie Likurga, Tyrteusza, Leonidasa, Agisa, recepcja *Wojny peloponeskiej*; wzorce i modele społeczne, polityczne, moralne i dydaktyczne). Istotnym celem projektu stało się ustalenie i opisanie specyfiki polskiej wizji Sparty na europejskim tle porównawczym. W tym porządku szczególnie ważny kontekst stworzyły rozpoznania wątków spartańskich w kulturze współczesnej Grecji, tak jak Polska odzyskującej niepodległość i zmagającej się z mentalnymi śladami niewoli. Małgorzata Borowska scharakteryzowała motywy spartańskie w całkowicie nieznanym w Polsce dziełównastowiecznym dramacie nowogreckim; Ilias Wrazas opisał problemy związane z opozycją Aten i Sparty w nowożytnej kulturze greckiej na tle europejskim; Alicja i Przemysław Kordosowie zagadnienia stosunku współczesnych Greków do dziedzictwa spartańskiego oraz podróźniczy odbiór Sparty; Kaja Dybowska i Jacek Raszewski opisali na przykładzie dyktatury Metaksasa – całkowicie pioniersko na

polskim gruncie – uwikłanie dwudziestowiecznych nawiązań do Sparty w politykę i idee nacjonalistyczne. W badaniach zespołu uruchomiono także jako bardzo istotne konteksty rosyjskie (o dekabrystach w kontekście myśli i działań młodego Mickiewicza napisał Jerzy Borowczyk), niemieckie (Maciej Junkiert wspominał o niemieckich kontekstach polskich osiemnasto- i dziewiętnastowiecznych refleksji nad Spartą), francuskie (charakterystykę myśli politycznej Rzeczypospolitej Obojga Narodów przedstawiła Anna Grześkowiak-Krwawicz, a Elżbieta Kiślak dała opis spartańskich aluzji w dziele Maurice'a Barrèsa, pisarza ważnego także dla polskich modernistów), angielskie (Marcin Leszczyński napisał o aluzjach do Sparty w dziele Byrona).

Materiały przygotowane w ramach projektu, ze względu na ich dużą objętość i pionierskie znaczenie merytoryczne, zostały podzielone na dwa tomy publikacji zbiorowej pt. *Sparta w kulturze polskiej*, której tom pierwszy jest rekonesansem przede wszystkim w zakresie ogólnych problemów polskiej recepcji wątków spartańskich. Tom drugi w większym stopniu przyniesie analizy konkretnych dzieł i przybliżenia poszczególnych wątków (m.in. znajdzie się tam wypowiedź Elżbiety Wesołowskiej o pięknej Helenie, Iwona Rusek analizować będzie – na gruncie mitoznawczym – *Termopile polskie* Tadeusza Micińskiego, Mirosława Radowska-Lisak – powieść Władysława Sabowskiego *Nad poziomy*, a Marta Dąbrowska – twórczość Stanisława Vincenza; o Maniotach jako spadkobiercach Spartan traktować będą studia Przemysława Kordosa i Marii Kalinowskiej. Tematem wiodącym tomu drugiego jest problematyka opozycji Sparty i Aten jako istotnego zagadnienia recepcji Sparty w kulturze europejskiej, szczegółowe ujęcie zagadnienia zaprezentowane zostanie w tekstach Iliasa Wrazasa i Radosława Piętki).

W tomie pierwszym znajdzie czytelnik dwie rozmowy z wybitnymi znawcami kultury antycznej. Rozmowa z Ryszardem Kuleszą koncentruje się na zagadnieniu niewspółmierności wiedzy historycznej o Sparcie oraz legendy spartańskiej, sięgającej czasów klasycznych i poruszającej wyobraźnię ludzi różnych epok. Rozmowa zamykająca tom, z Jerzym Axerem, przynosi ogólne rozpoznanie sposobu funkcjonowania wątków spartańskich w kulturze polskiej oraz tezę o braku ciągłości polskiej recepcji Sparty (dramatyczną cezurę stanowi moment utraty niepodległości: w zniewolonym społeczeństwie odbiór mitu spartańskiego zmienił się całkowicie). Rekonesans w zakresie recepcji wątków spartańskich w okresie staropolskim (a także w polskich sztukach plastycznych różnych epok, dokonany przez Mirosława P. Kruka oraz Izabelę Piskorską) prowadzi badaczy-uczestników projektu do wstępnych tez o mniejszym niż w Europie Zachodniej zainteresowaniu Spartą polskich twórców, tradycyjnie zwróconych ku kulturze łacińskiej. Natomiast w okresie porozbiorowym i w wieku XX mit ten jest bardzo żywy, a w centrum uwagi znaj-

dują się wzorce spartańskiego heroizmu oraz tyrteizm, które z kolei często stają się przedmiotem polemicznego odniesienia (np. w twórczości Norwida czy Miłosza).

Anna Grześkowiak-Krwawicz na podstawie gruntownej analizy źródeł z zakresu myśli politycznej Rzeczypospolitej Obojga Narodów od XVI do XVIII wieku zauważa, że lacedemoński wzór greckiej republiki o idealnym ustroju, bardzo popularny w Europie renesansu, a później także oświecenia, wzbudził stosunkowo słabe zainteresowanie autorów polskich. Również rekonesans w obrębie literatury dawnej, dokonany przez Joannę Partykę, którego wyniki publikujemy w tomie drugim, wskazuje na dość powierzchowne, choć liczne, staropolskie aluzje do Sparty, mające przede wszystkim charakter powoływania się na wzory cnót rycerskich i obywatelskich. Elżbieta Powązka omawia na przykładzie krakowskiego Gimnazjum św. Anny nawiązania do Sparty w szkolnym teatrze barokowym oraz ich funkcję dydaktyczną: spartańskie wątki historyczne o przesłaniu patriotycznym poddawane były w tym teatrze metaforycznej wykładni sprowadzającej się do alegorii religijnej.

Osobny blok tworzą w niniejszym tomie teksty dotyczące recepcji Sparty w dziewiętnastowiecznej, porozbiorowej kulturze polskiej. Jerzy Borowczyk śledzi obecność aluzji spartańskich w tekstach Mickiewicza filomaty i w kręgu jego filomackich przyjaciół oraz wśród rosyjskich konspiratorów – dekabrystów; Maciej Junkiert opisuje recepcję spartańskiej historii w wybranych dziełach Mochackiego, Brodzińskiego, Grodecka, Lelewela i Mickiewicza; Michał Kuziak odsłania ambiwalencję w stosunku Mickiewicza do dziedzictwa spartańskiego (napięcie między utożsamieniem a dystansem); Maria Kalinowska ukazuje stałą obecność Sparty w imaginariu poetyckim Słowackiego, a równocześnie przemiany w romantycznej recepcji tego dziedzictwa na przykładzie twórczości Wyspiańskiego; Arkadiusz Bałajewski koncentruje się na motywach spartańskich w modelu „wolnościowej” recepcji greckiego antyku w poezji krajowej; Ewa Owczarz rozpatruje cykl *Gloria victis* na tle utworów Orzeszkowej nawiązujących do antycznej Grecji, ze szczególnym uwzględnieniem reinterpretacji romantycznego tyrteizmu. W tymże bloku artykułów jako istotne konteksty europejskie pojawiają się wspomniane już wyżej poglądy dekabrystów, utwory Byrona, a także literatura i myśl historiozoficzna XVIII i XIX wieku.

Kolejny blok problemowy i tematyczny książki tworzą artykuły poświęcone recepcji wątków spartańskich w literaturze i kulturze XX wieku: Jerzy Speina analizuje reminiscencje spartańskie w polskiej poezji XX wieku, Grażyna Halkiewicz-Sojak – w twórczości Zbigniewa Herberta, a Magdalena Bauchrowicz-Kłodzińska – w utworach Czesława Miłosza, ze szczególnym uwzględnieniem *Zdobycia władzy*, gdzie pojawia się zagadnienie *Wojny peloponeskiej* Tukidydesa jako maski dla

Wprowadzenie

problemów współczesności. Istotny wątek projektu stanowi temat polskiej recepcji bitwy termopilskiej, rozpatrywany na tle światowym między innymi w pracach Ryszarda Kuleszy. Również Damian Kaja w artykule dotyczącym tematu spartańskiego we współczesnej kulturze popularnej porusza temat Termopil. W tomie pierwszym znajdują się też teksty dotyczące dziewiętnasto- i dwudziestowiecznej podróży greckiej: Ewa Janion pisze o spartańskich reminiscencjach w dziełach podróżników i historyków Suli, zaś Alicja i Przemysław Kordosowie – o podróżach Polaków do Sparty.

Naszym celem było przygotowanie monograficznego ujęcia tematu Sparty w kulturze polskiej. W jakim stopniu zamiar ten został zrealizowany, orzec będzie można po ukazaniu się całości dwutomowej publikacji.

Maria Kalinowska